

A Comparative Analysis of Tafsīr al-Qommī and Tafsīr Ṣāfi regarding the Issue of the Mustathnayāt Verses*

Ali Ghafarzade¹   and Mahdi Pichan²

¹ Assistant Professor, Islamic Teachings Department, Faculty of Theology and Teachings of the Ahlulbayt, University of Isfahan, Isfahan, Iran (**Corresponding author**). Email: a.ghafarzade@gmail.com

² Ph.D. Candidate, Quran and Hadith Sciences, Faculty of Humanities, Tarbiat Modares University, Tehran, Iran. Email: pichanmahdi@gmail.com

Abstract

A comparative analysis of *Tafsīr Qommī* and *Tafsīr Ṣāfi* shows the difference in the stances of their authors regarding the *Mustathnayāt* Verses (the verses whose revelation is considered different to the revelation of the entire chapter). The importance and necessity of such a comparison is due to the fact that in a superficial and elementary view, it is thought that in the narrative exegeses, the exegetes have only collected narrations related to the words and expressions of the verses without any juristic reasoning (*ijtihād*). Contrary to this idea, the evidence shows that like other exegetes, the authors of the narrative exegeses, influenced by background conditions, have made juristic efforts to discover the meaning of the verses and have selected and arranged the narrations based on that. The result of this research indicates an increase in the number of *Mustathnayāt* Verses in *Tafsīr Ṣāfi* compared to *Tafsīr Qommī*, which is analyzed in the light of the increase in the number of *Mustathnayāt* in the works of Quranic scholars and exegetes over time and arises from Fayz's adaptation of Tabarsi's *Majma' al-Bayān*. The confusion between the criteria of place and time in determining the Makkan and Medinite chapters, the incorrect assumptions of Quran scholars, such as the lack of contact between the Prophet (peace be upon him and his household) and the People of the Book before the emigration, and the mention of the causes of revelation whose validity is doubtful, are among the most important factors affecting this difference in outcomes.

Keywords: *Mustathnayāt* Verses, Shiite narrative exegeses, Ali b. Ibrahim Qommi, Fayz Kashani, Makkan and Medinite

* Received 1 March 2024; Received in revised from 14 April 2024; Accepted 17 April 2024; Published online 29 April 2024

Cite this article: Ghafarzade, A., & Pichan, M. (2024). A Comparative Analysis of Tafsīr al-Qommī and Tafsīr Ṣāfi regarding the Issue of the Mustathnayāt Verses. *Comparative Interpretation Research*, 10(1), 1-26. <https://doi.org/10.22091/ptt.2024.10179.2297>

Publisher: University of Qom

© The Author(s)

Introduction

The belief of some authors of works in the field of schools of thought and exegetic currents is that the authors of narrative exegeses have only collected narrations without juristic reasoning, which often directly refer to some of the words and expressions of the verses. (To see some of these authors, see Ayazi, 1994, p. 11; Babaie, 2007, vol. 1, p. 269; Omid Zanjani, 1994, p. 192; Marfat, 2015, vol. 2, p. 225). Contrary to this idea, the evidence shows that all the authors of narrative exegeses under the influence of background conditions and in order to discover the meaning of the verses have applied juristic reasoning at least in the two categories of selecting sources and narrations. Comparing these exegeses with each other and paying attention to their different positions is a good representation of this claim. Among the stances of this difference is the approach of the authors of these exegeses towards the *Mustathnayāt* Verses. *Mustathnayāt* Verses are those verses whose revelation is considered contrary to the revelation of the entire chapter. Among the famous Shiite narrative exegeses, only the authors of *Tafsīr Qommī* belonging to the late third and early fourth centuries and Fayz Kashani's *Tafsīr Ṣāfi* belonging to the eleventh century mentioned the Makkan or Medinite origin at the beginning of each chapter. Therefore, it is only possible to specifically and distinctly follow the *Mustathnayāt* Verses in these two exegeses because until the exegete's view about the whole of the chapter is not clear in terms of revelation, there is no room left to talk about its exceptional verses. In this article, the difference between these two exegeses in the issue of the *Mustathnayāt* Verses and the factors affecting the reason for this stance have been explained and analyzed.

A comparison of *Tafsīr Qommī* and *Tafsīr Ṣāfi* on the subject of the *Mustathnayāt* Verses

The number of verses with exceptions in *Tafsīr Ṣāfi* has significantly increased compared to *Tafsīr Qommī*. Like Qommi, Fayz Kashani has discussed at the beginning of each chapter about whether it is Makkan or Medinite, with the difference that Fayz, unlike Qommi, also refers to the *Mustathnayāt* Verses in each chapter. In addition to this stance, this comparison has also been made during the interpretation of the verses of each chapter. In all these cases, Fayz Kashani has taken steps in this regard under the inspiration of Tabarsi's *Majma' al-Bayān*. Of course, the comparison of *Tafsīr Ṣāfi* with Tabarsi's *Majma' al-Bayān* indicates that Fayz has acted differently compared to Tabarsi in some cases. The increase in the number of *Mustathnayāt* Verses in *Tafsīr Ṣāfi* compared to *Tafsīr Qommī* is itself an example of the increase in the number of exceptions in the works of Quranic

scholars over time and can be evaluated in the light of this trend. The initiator of this trend of enumerating the *Mustathnayāt* Verses is Maqatil b. Suleiman; a trend that started in the second century, continued to a small extent in the third century, increased in the fourth and fifth centuries, and became completely stable and widespread in the sixth and seventh centuries. Proof of this universality is Tabarsi's *Majma' al-Bayān*, an exegesis under whose influence Fayz mentioned the *Mustathnayāt*. In other words, the selection of the source that Fayz Kashani referred to in mentioning the traditions and views in this category, which itself is an example of the exegete's juristic reasoning, has been the basis for the extensive address of the *Mustathnayāt* Verses in *Tafsīr Ṣāfi*.

Factors influencing the difference between Fayz Kashani's stance compared to Qommi's

One of the influencing factors in this issue is the confusion between the criteria for recognizing Makkan and Medinite verses. Scholars have three types of theories regarding chapters being Makkan and Medinite criteria: time, place, and address. The attention in the writings of Islamic scholars shows that they sometimes ruled verses to be exceptions by confusing the criteria of time and place. Although this is also seen in *Tafsīr Qommi*, it is more visible in *Tafsīr Ṣāfi*. Among the other factors influencing the emergence of the *Mustathnayāt* Verses and their increase over time, are the causes of revelation, the acceptance of whose validity is worth considering. The presuppositions of the exegetes are other effective factors in the emergence of *Mustathnayāt* Verses and their increase over many centuries. Attention to the content of some of the *Mustathnayāt* Verses shows that all of them are related to the People of the Book. The common feature of all these verses is that they are all placed in Makkan chapters and the exegetes, including Tabarsi and subsequently Fayz Kashani, with the assumption that the People of the Book did not encounter the Prophet of Islam (peace be upon him and his household) in the pre-migration period and their relationship and interaction with the Prophet (peace be upon him and his household) only happened during the Medina period, place all the above-mentioned verses among the exceptional verses and have considered their revelation to be related to the years after the migration of the Medina period, contrary to the general context of their chapters. It should be mentioned that the exclusiveness of the interaction of the People of the Book with the Prophet of Islam (peace be upon him and his household) to the Medina era is a presupposition that is rejected according to the opinion of some researchers and based on numerous Quranic and historical evidence (cf. Kalbasi and Ahmadnezhad, 2014, pp. 175-201).

Conclusion

One of the examples of the reflection of the background conditions in the compilation of Shiite narrative exegeses is the difference between *Tafsīr Qommi* and *Tafsīr Šāfi* in dealing with the *Mustathnayāt* Verses. The comparison of these two exegeses shows the increase in the number of *Mustathnayāt* Verses in *Tafsīr Šāfi*, as a recent exegesis, compared to *Tafsīr Qommi*, as an earlier exegesis. We can mention the following issues among the most prominent factors affecting the difference between these two exegeses regarding *Mustathnayāt* Verses: confusion between the criteria of space and time in determining Makkan and Medinite chapters, incorrect assumptions of the exegetes such as the lack of encounter between the Prophet (peace be upon him and his household) and the People of the Book before emigration and mentioning causes of revelation, the acceptance of whose validity is doubtful.

References

- Amid Zanjani, A. A. (1994). *Mabani va ravesh-ha-yi tafsir-i Qur'an*. Ministry of Culture and Islamic Guidance. [In Persian].
- Ayazi, M. A. (1994). *Sair-i tatawwur-i tafasir-i Shi'a*. Ministry of Culture and Islamic Guidance. [In Persian].
- Babaie, A. A. (2007). *Makatib-i tafsiri*. Samt-Research Institute of Hawza and University. [In Persian].
- Faez, Q. (2012). A consideration of the theory of exceptions in Makki and Madani chapters. *Motaleat-e Tafsiri*, 2(8), 127-152. [In Persian].
- Faez, Q. (2016). *Barrasi va naqd-i tadakhul-i aayat-i Makki va Madani*. Astan Quds Razavi Islamic Research Foundation. [In Persian].
- Fayz Kashani, M. (1994). *Tafsir al-safi*. (H. Aalami, Ed.). Maktabat al-Sadr. [In Arabic].
- Kalbasi Ashtari, Z., & Ahmadnazard, A. (2014). Naqd-i didgah-i mufassiran-i mu'aser darbare-yi ta'amul-i Payamber ba Ahl-i Ketab dar Makkeh. *Quranic Sciences and Tradition*, 47(2), 175-201. <https://doi.org/10.22059/JQST.2014.54275>. [In Persian].
- Marefat, M. H. (2015). *Tafsir va mufassiran*. Tamhid Publications. [In Persian].
- Qommi, A. (1984). *Tafsir al-Qommi*. (T. Musavi Jazairi, Ed.). Dar al-Ketab. [In Arabic].
- Tabarsi, F. (1993). *Majma' al-bayan*. Naser Khosro Publications. [In Arabic].

تحلیل تطبیقی تفسیر القمی و تفسیر الصافی در مسئله آیات مستثنیات*

علی غفارزاده^۱ ✉️ و مهدی بیجان^۲ ID

^۱ استادیار، گروه معارف اسلامی، دانشکده الهیات و معارف اهل البیت (ع)، دانشگاه اصفهان، ایران (نویسنده مسئول).

رایانامه: a.ghafarzade@gmail.com

^۲ دانشجوی دکتری علوم قرآن و حدیث، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه تربیت مدرس، تهران، ایران. رایانامه:

pichanmahdi@gmail.com

چکیده

بررسی تطبیقی تفسیر قمی و تفسیر صافی تفاوت عملکرد مؤلفان آنها در قبال آیات مستثنیات (آیاتی که نزول آنها برخلاف نزول کل سوره تلقی می‌شود) را بازمی‌نمایاند. اهمیت و ضرورت چنین تطبیقی از آن روست که در نگاه سطحی و ابتدایی چنین تصور می‌شود که مفسران در تفاسیر روایی، بی‌هیچ اجتهادی، صرفاً به گردآوری روایات مرتبط با الفاظ و عبارات آیات پرداخته‌اند. برخلاف این تصور، شواهد نشان می‌دهد که مؤلفان تفاسیر روایی، همچون دیگر مفسران، با تأثیرپذیری از شرایط زمینه‌ای، در راستای کشف مراد آیات اجتهاد کرده‌اند و دست به گزینش و چینش روایات زده‌اند. رهاورد این تحقیق حاکی از افزایش تعداد آیات مستثنیات در تفسیر صافی نسبت به تفسیر قمی است، امری که در پرتو جریان افزایش تعداد مستثنیات در تألیفات قرآن‌پژوهان و مفسران در گذر زمان تحلیل می‌شود و ناشی از اقتباس فیض از مجمع‌البیان طبرسی است. خلط میان معیار مکان و زمان در تعیین سور مکی و مدنی، پیش‌فرض‌های نادرست قرآن‌پژوهان همچون عدم مواجهه پیامبر (ص) با اهل کتاب پیش از هجرت و ذکر اسباب نزولی که پذیرش صحت آنها محل تردید است از مهم‌ترین زمینه‌های اثرگذار بر این تفاوت عملکرد است.

کلیدواژگان: آیات مستثنیات، تفاسیر روایی شیعه، علی بن ابراهیم قمی، فیض کاشانی، مکی و مدنی

* دریافت: ۱۴۰۲/۱۲/۱۱ | بازنگری: ۱۴۰۳/۰۷/۲۶ | پذیرش: ۱۴۰۳/۰۷/۲۹ | انتشار برخط: ۱۴۰۳/۰۲/۱۰

استناد به این مقاله: غفارزاده، علی؛ و بیجان، مهدی. (۱۴۰۳). تحلیل تطبیقی تفسیر القمی و تفسیر الصافی در مسئله آیات مستثنیات. پژوهش‌های تفسیر تطبیقی، ۱۰(۱)، ۱-۲۶. <https://doi.org/10.22091/ptt.2024.10179.2297>

مقدمه

وارسی سیر تطور و تحول مکاتب تفسیری نمایانگر آن است که در دوره‌هایی، بیشتر توجه مفسران قرآن در تفسیر آیات الهی به گردآوری و تدوین روایات تفسیری — چه همراه با بیان آرا خویش در برخی مواضع، چه بسنده نمودن به ذکر روایات — بوده است. در نگاه سطحی و ابتدایی، چنین به نظر می‌آید که مفسران در تفاسیر روایی، بدون هیچ تلاش عقلی و اجتهادی، صرفاً به گردآوری روایات، که غالباً به طور مستقیم به بخشی از الفاظ و عبارات آیات اشاره دارد، پرداخته‌اند. عاملی که به این نوع نگرش دامن می‌زند تقسیم‌بندی برخی از مؤلفان آثار در زمینه مکاتب و جریان‌های تفسیری است که تفسیر روایی را یا گونه‌ای مستقل و یا ذیل تفسیر نقلی در مقابل با تفسیر اجتهادی قرار داده‌اند (برای دیدن برخی از این مؤلفان، نک ایازی، ۱۳۷۳، ص ۱۱؛ بابایی، ۱۳۸۶، ج ۱، ص ۲۶۹؛ عمیدزنجانی، ۱۳۷۳، ص ۱۹۲؛ معرفت، ۱۳۹۴، ج ۲، ص ۲۲۵).

برخلاف این تصور، شواهد نشان می‌دهد که تمامی مفسران روایی، تحت تأثیر شرایط زمینه‌ای و در راستای کشف مراد و مقصود آیات، دست‌کم در دو مقوله گزینش منابع و روایات، اجتهاد کرده‌اند. تطبیق این تفاسیر با یکدیگر و توجه به مواضع تفاوت و تمایز آنها به‌خوبی نمایانگر این ادعاست. از جمله مواضع این تمایز رویکرد مؤلفان این تفاسیر در قبال آیات مستثنیات است. مراد از آیات مستثنیات آن دسته از آیاتی است که نزول آن برخلاف نزول کل سوره تلقی می‌شود. به سخن دیگر، به آن دسته از آیات مکی در سوره مدنی و آیات مدنی در سوره مکی که استثنا شده باشند آیات مستثنیات گفته می‌شود.

عالمان اسلامی در مواجهه با پذیرش مقوله آیات مستثنیات دو موضع اتخاذ کرده‌اند: موافق یا مخالف. موافقان وجود آیات مستثنیات با استناد به برخی از روایات، همچون «ضعوا هذه الآية في السورة التي يذكر فيها كذا و كذا» (ترمذی، ۱۳۸۷، ق، ج ۵، ص ۲۷۲)، و با اتکا و اعتماد به قول و رأی برخی از مفسران متقدم چون طبری (۱۴۱۲، ق، ج ۷، ص ۸۲، ج ۱۰، ص ۴۴) نتیجه گرفته‌اند که چنین آیات براساس نزول پیوسته نبوده است. در سوی مقابل، مخالفان وجود آیات مستثنیات، علاوه بر استناد به برخی از روایات — همچون «انما كان يعرف انقضاء السورة بنزول بسم الله الرحمن الرحيم ابتداءً للاخرى» (عیاشی، ۱۳۸۰، ق، ج ۱، ص ۱۹) و «كان النبي ص لا يعرف خاتمة السورة حتى ينزل بسم الله الرحمن الرحيم فإذا نزل بسم الله الرحمن الرحيم علم أن السورة قد ختمت واستقبلت أو ابتدئت سورة

آخری» (هیثمی، ۱۴۰۸ ق، ج ۶، ص ۳۱۰) — دلایل دیگری آورده‌اند تا نشان دهند پذیرش وجود آیات مستثنیات برخلاف ادله نقلی و عقلی است. برخی از این دلایل عبارت‌اند از: دخیل شدن اجتهاد و رأی علما در این مقوله بدون داشتن شاهی از سیره نبوی (معرفت، ۱۴۱۰ ق، ج ۱، ص ۱۶۹)، عدم امکان فرایند اجرایی نگارش آیات مستثنیات با عنایت به نوشت افزارهای موجود در زمان نزول قرآن (بهشتی، ۱۳۸۵، ص ۲۱۶)، اثبات پیوستگی و وابستگی لفظی و معنایی آیات مستثنیات با آیات مجاورش، خلاف بلاغت بودن وجود آیات مستثنیات به دلیل تداخل سخنان ناهمزمان و ذکر نشدن هیچ حکمت و منفعتی برای وجود آیات مستثنیات (فانز، ۱۳۹۰، ص ۱۳۳ و ۱۳۶).

هنگام سخن از چگونگی تأثیرپذیری تفاسیر روایی شیعی از شرایط زمینه‌ای، بی‌تردید باید نگاهی به نقش مؤلف در فهم متن، که از برجسته‌ترین مسائل در مباحث هرمنوتیکی و تفسیر متن است، داشت. در یک تحول رویکرد در دیدگاه‌های هرمنوتیکی در قرن نوزدهم، بر حیات فکری و ذهنی مؤلف و شرایط زمینه‌ای اثرگذار بر آن، در فهم متن تأکید می‌گردد. طبق این دیدگاه وظیفه خواننده و فهم‌کننده متن — در اینجا تفاسیر روایی شیعه — آن است که متن را در یک شبکه پیچیده به‌گونه‌ای مد نظر قرار دهد که ارتباط آن با مؤلف، با افرادی که با آن مواجه شده و از آن تأثیر پذیرفته‌اند، با دیگر متن‌هایی که متن موردنظر در میان آنها ظهور و بروز یافته است و همین‌طور با زمان‌ها و مکان‌های دیگری که بعد از تولید متن موردنظر آمده‌اند، از هم نگیسلد (دیلتای، ۱۳۹۱، صص ۲۰۵-۲۷۰؛ پالمر، ۱۳۸۴، صص ۱۰۹-۱۳۱). صاحبان این دیدگاه، به‌منظور آگاهی از قصد مؤلف، خواننده متن را به مفهوم «زمینه» توجه می‌دهند. از منظر ایشان تعبیر «زمینه» به مجموعه‌ای پیچیده و غیر متمایز از عوامل اشاره دارد که افزون بر کلمات متن، شامل جنبه‌های اجتماعی، روان‌شناختی، تاریخی، محیط اجتماعی و فرهنگی صدور متن نیز می‌شود. همچنین قواعد و قراردادهایی که مؤلف بر آن تکیه زده است، ارتباط او با مخاطبانش، نوع لغاتی که استفاده می‌کند و بسیاری امور دیگر نیز می‌تواند جزء «زمینه» باشد. به سخن دیگر، تمام آنچه در اختیار و معرض خواننده است و می‌تواند به او برای نزدیک شدن به معنای متعین متن کمک نماید در قلمرو «زمینه» قرار دارد (هرش، ۱۳۹۵، ص ۱۲۰ و ۱۲۳).

بیان مسئله

در میان تفاسیر مشهور روایی شیعی، تنها مؤلفان تفسیر قمی، متعلق به اواخر قرن سوم و اوایل قرن چهارم، و تفسیر صافی فیض کاشانی (۱۰۰۷-۱۰۹۱ ق) در ابتدای هر سوره به مکی یا مدنی بودن آن اشاره داشته‌اند. در سایر تفاسیر یا مؤلفان اصلاً در این خصوص مطلبی نیاورده‌اند و یا به‌گونه‌ای منسجم و منظم به این کار اقدام نکرده‌اند. بنابراین، به طور خاص و مشخص پیگیری آیات مستثنیات تنها در این دو تفسیر امکان‌پذیر است، زیرا تا هنگامی که دیدگاه مفسر درباره کلیت سوره از حیث نزول مشخص نباشد، جایی برای سخن گفتن درباره آیات استثنا آن باقی نمی‌ماند. در مواجهه با این دو تفسیر، پرسش‌هایی ذهن محقق را به خود مشغول می‌دارد. پرسش‌های از این قبیل که مؤلفان این دو تفسیر در چه موضعی درباره مکی یا مدنی بودن سوره و آیات قرآن اظهار نظر کرده‌اند؟ چه تفاوتی در موضع‌گیری این دو مؤلف در قبال آیات مستثنیات وجود دارد؟ زمینه‌های اثرگذار بر این تفاوت عملکرد کدام است؟ پیگیری این پرسش‌ها و تلاش برای یافتن پاسخ آنها، علاوه بر آنکه درک روشن‌تری از بسترها و زمینه‌های اثرگذار در مسئله آیات مستثنیات را فراهم می‌آورد، حقیقت دیگری را نیز آشکار می‌سازد. این حقیقت چیزی جز این نیست که مؤلفان تفاسیر روایی نیز همچون سایر مفسران، با تأثیرپذیری از شرایط زمینه‌ای، در راستای کشف مراد و مقصود آیات، اجتهاد کرده و در قالب گزینش و چینش روایات به بیان دیدگاه‌های تفسیری خود پرداخته‌اند.

گفتنی است که در صحت انتساب تفسیر قمی به علی بن ابراهیم قمی تردید جدی وجود دارد. درباره مؤلف تفسیر قمی و مکان زندگی او اطلاع دقیقی در دست نیست؛ تنها، احتمالاتی درباره این‌که شاگرد او، عباس بن محمد بن قاسم (طهرانی، ۱۴۰۸ ق، ج ۴، ص ۳۰۳)، و یا شخص دیگری با نام علی بن حاتم قزوینی مؤلف آن است (شبیری، بی‌تا، ج ۷، ص ۷۰۲) مطرح شده که درباره شخص نخست اطلاعی در منابع تراجم، فهرس و رجال دیده نمی‌شود و درباره شخص دوم، هرچند اطلاعاتی از برخی آثار او و زنده بودن وی در سال ۳۵۰ آمده، اما از مکان رشد و نمو او گزارشی داده نشده است (طوسی، ۱۴۲۰ ق، ص ۲۸۵؛ نجاشی، ۱۳۶۵، ص ۲۶۳). با این حال، در این مقاله مطالبی که از تفسیر قمی نقل می‌شود به قمی نسبت داده می‌شود.

پیشینه تحقیق

تاکنون تألیفات متعددی به تحقیق درباره مسئله آیات مستثنیات از زوایای گوناگون پرداخته‌اند. برخی از این نگاشته‌ها به ترتیب تاریخ نشر از این قرارند: «بررسی نظریه آیات مستثنیات سور مکی و مدنی» (فانز، ۱۳۹۰)، «عوامل پیدایش آیات مستثنیات» (حیدری و همکاران، ۱۳۹۵)، بررسی و نقد تداخل آیات مکی و مدنی (فانز، ۱۳۹۵)، «ارزیابی نظریه اختلاط آیات مکی و مدنی در سوره‌های قرآن» (موسوی مقدم و خورشیدسوار، ۱۳۹۶) و «بازخوانی نقش مقاتل بن سلیمان در شکل‌گیری آیات مستثنا» (کلباسی و احمدنژاد، ۱۴۰۰). در هیچ یک از این تحقیقات، به مسئله آیات مستثنیات در تفاسیر روایی به مثابه مصداقی از اجتهادورزی مؤلفان آنها نگریسته نشده است؛ از این رو، تحقیق پیش‌رو دارای نگاهی نو به این مسئله است.

تبیین مکی و مدنی در تفسیر قمی و تفسیر صافی

سخن از مکی یا مدنی بودن سور و آیات قرآن به طرق گوناگونی در تفسیر قمی و تفسیر صافی به چشم می‌آید که در ادامه به تفکیک آورده می‌شود.

۱. مکی و مدنی در تفسیر قمی

قمی (۱۴۰۴ ق) در آغاز هر سوره، بدون ذکر دلیل و قرینه‌ای و بدون ارجاع به روایت یا منبعی، مکی یا مدنی بودن آن را مشخص کرده است. علاوه بر این موضع، وی در خلال تفسیر آیات به این امر مبادرت ورزیده که می‌توان آن را به چهار قسم تقسیم نمود. دسته نخست شامل مواردی است که وی، در خلال بیان سبب نزول آیات، به مکی یا مدنی بودن آن تصریح کرده است. برای نمونه، او، ذیل آیه ۱۵۸ بقره ((إِنَّ الصَّفَا وَالْمَرْوَةَ مِنْ شَعَائِرِ اللَّهِ فَمَنْ حَجَّ الْبَيْتَ أَوْ اعْتَمَرَ فَلَا جُنَاحَ عَلَيْهِ أَنْ يَطَّوَّفَ بِهِمَا)) چنین آورده که در سال هفتم هجرت و پس از صلح حدیبیه، آن هنگام که پیامبر اسلام (ص) قصد زیارت خانه خدا کرد، به قریشیان دستور داد تا بت‌های خود را از میان صفا و مروه بردارند تا حضرتش سعی صفا و مروه را انجام دهد. پس از این که پیامبر (ص) سعی خود را به جا آورد، عده‌ای از مسلمانان باقی مانده بودند که هنوز فرصت انجام طواف را نیافته بودند و این در حالی بود که قریشیان بت‌ها را به جای خود برگردانده بودند. مسلمانان، با مشاهده این وضع، از انجام سعی خودداری کردند تا این که این آیه نازل شد (ج ۱، ص ۶۴). مثال دیگر آیه ۴ سوره صاد ((وَعَجَبُوا أَنْ جَاءَهُمْ مُنْذِرٌ مِنْهُمْ وَ قَالَ الْكَافِرُونَ هَذَا سَاحِرٌ كَذَّابٌ)) است که

قمی درباره‌اش چنین آورده که در مکه نازل شد آن هنگام که قریشیان از ابوطالب خواستند تا از برادرزاده‌اش محمد مصطفی (ص) درخواست کند تا در قبال دریافت مال و مقام از دعوتش دست بردارد، اما پیامبر از این کار امتناع ورزید (ج ۲، ص ۲۲۸؛ برای نمونه‌های بیشتر نک ج ۱، صص ۵۸، ۱۰۲، ۱۷۶، ۱۹۹، ۲۰۱، ۲۷۲، ۲۸۱، ۳۷۷، ج ۲، صص ۲۶، ۱۲۴، ۴۴۶).

دسته دوم شامل مواردی است که قمی (۱۴۰۴ ق)، بدون صراحت یا اشارتی به مکی یا مدنی بودن آیات، به بیان اسباب نزول می‌پردازد، اما با رجوع به منابع تاریخی و آگاهی از زمان وقوع آن ماجرا می‌توان به مکی یا مدنی بودن آن پی برد. از مثال‌های این دسته می‌توان به آیات ۲۸ و ۲۹ سوره احزاب («یا أَيُّهَا النَّبِيُّ قُلْ لِأَزْوَاجِكَ إِن كُنْتُمْ تُرِيدُونَ الْحَيَاةَ الدُّنْيَا وَ زِينَتَهَا فَتَعَالَيْنَّ أُمَتِّعْكُنَّ وَأُسَرِّحْكُنَّ سَرَاحًا جَمِيلًا * وَ إِن كُنْتُمْ تُرِيدُونَ اللَّهَ وَ رَسُولَهُ وَ الدَّارَ الْآخِرَةَ فَإِنَّ اللَّهَ أَعَدَّ لِلْمُحْسِنَاتِ مِنْكُنَّ أَجْرًا عَظِيمًا») اشاره داشت. هنگامی که پیامبر از جنگ خیبر بازگشت که در آن غنایمی به دست مسلمانان رسیده بود، همسران حضرت از ایشان خواستند تا آن را میان آنها تقسیم نماید، اما پیامبر امر فرمودند تا آن را طبق دستور الهی میان مسلمانان تقسیم کنند. همسران پیامبر از این اتفاق خشمگین شدند. آن هنگام این آیات نازل شد و با لحنی قاطع به آنان هشدار داد که اگر زندگی پر زرق و برق دنیا را بخواهید جدا شوید و اگر به خدا، پیامبرش و روز جزا باورمندید، بمانید و از اجر بزرگی که خدایتان برای نیکوکرداران مهیا کرده بهره‌مند شوید (ج ۲، ص ۱۹۲). همان‌گونه که پیداست در اینجا هیچ اشاره‌ای به مکی یا مدنی بودن این آیات نشده، اما از آنجا که می‌دانیم جنگ خیبر پس از هجرت پیامبر اسلام به مدینه رخ داده، مدنی بودن این آیات استنباط می‌شود. نمونه دیگری از دسته دوم آیات ۳۱ تا ۳۴ سوره قیامت («فَلَا صَدَقَ وَ لَا صَلَّى * وَ لَكِنْ كَذَّبَ وَ تَوَلَّى * ثُمَّ دَهَبَ إِلَى أَهْلِهِ يَتَمَطَّى * أُولَى لَكَ فَأُولَى») است. قمی (۱۴۰۴ ق) چنین آورده که در روز غدیر خم پس از آن‌که رسول خدا (ص) همگان را به بیعت با علی (ع) فراخواند، معاویه چنین می‌گفت که به ولایت و خلافت علی (ع) اقرار نمی‌کنم و گفته محمد (ص) در این باب را تصدیق نمی‌نمایم؛ سپس این آیات نازل شد. بعد از آن، پیامبر به بالای منبر رفت و خواست تا از او برائت جوید، اما در این هنگام آیه ۱۶ قیامت («لَا تُحَرِّكُ بِهِ لِسَانَكَ لِتَعْجَلَ بِهِ») نازل شد. پس پیامبر لب فرو بست و نامی از او به میان نیاورد (ج ۲، ص ۳۹۷). در این موضع نیز این قمی به مکی یا مدنی بودن آیات هیچ اشاره‌ای نکرده، اما

براساس این که غدیر خم در سال پایانی عمر شریف پیامبر اسلام (ص) رخ داده، مدنی بودن این آیات فهمیده می شود (برای نمونه های بیشتر، نک ج ۱، صص ۱۱۰، ۱۲۶، ۱۷۱، ۱۹۹، ج ۲، ص ۳۶۴).

دسته سوم شامل مواردی است که در خلال بیان آیات ناسخ و منسوخ رخ می نماید. برای نمونه، قمی (۱۴۰۴ ق) درباره آیه ۲۱۶ بقره («كُتِبَ عَلَيْكُمُ الْقِتَالُ وَ هُوَ كُرْهٌ لَّكُمْ») چنین آورده که در مدینه نازل شده و آیه ۷۷ نساء («أَلَمْ تَرَ إِلَى الَّذِينَ قِيلَ لَهُمْ كُفُّوا أَيْدِيَكُمْ وَأَقِيمُوا الصَّلَاةَ وَآتُوا الزَّكَاةَ») را، که در مکه نازل شده بود، نسخ کرد (ج ۱، ص ۷۱). او در جایی دیگر تصریح می کند که آیه ۷۷ سوره نساء در مکه و پیش از هجرت نازل شد، اما آن هنگام که رسول خدا (ص) به مدینه مهاجرت کرد و قتال با دشمنان بر او واجب گردید، این آیه نسخ شد (ج ۱، ص ۱۴۳). چنان که پیداست علاوه بر آن که وی به صورت موردی به ذکر آیات ناسخ و منسوخ و مکی و مدنی پرداخته، به گونه ای ضمنی، قاعده ای در تشخیص آیات مکی و مدنی ارائه داده است، قاعده ای که در بیان آیات ناسخ و منسوخ از جانب او دیده می شود. طبق این قاعده، آیتی که در آن پیامبر اسلام (ص) و مسلمانان به صلح و سازش امر شده اند در دوران مکه و پیش از هجرت نازل شده و آیتی که مفاد آنها امر به قتال و جنگ با دشمنان اسلام است در دوران مدینه و پس از هجرت نازل شده است.

دسته چهارم شامل مواردی است که قمی (۱۴۰۴ ق) به مکی یا مدنی بودن آیات اشاره کرده، بدون آن که قصد داشته باشد سبب نزول آن را بیان کند یا نسخ اتفاق افتاده درباره آن را اعلام دارد. وی درباره آیات ۴۵ تا ۴۸ احزاب («يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ إِنَّا أَرْسَلْنَاكَ شَاهِدًا وَ مُبَشِّرًا وَ نَذِيرًا * وَ دَاعِيًا إِلَى اللَّهِ بِإِذْنِهِ وَ سِرَاجًا مُنِيرًا * وَ بَشِيرًا لِلْمُؤْمِنِينَ بِأَنَّ لَهُمْ مِنَ اللَّهِ فَضْلًا كَثِيرًا * وَ لَا تُطِيعِ الْكَافِرِينَ وَ الْمُنافِقِينَ وَ دَعْ أَذَاهُمْ وَ تَوَكَّلْ عَلَى اللَّهِ») چنین آورده که، برخلاف سوره احزاب که مدنی است، این آیات در مکه و پنج سال پیش از هجرت نازل شده است (ج ۲، ص ۱۹۴). در حقیقت همانند آنچه در ابتدای سوره ها در معرفی مکی یا مدنی آنها انجام گرفته، در اینجا درباره آیات اتفاق افتاده و به گونه ای کلی به مکی یا مدنی بودن آنها تصریح شده است.

۲. مکی و مدنی در تفسیر صافی

فیض کاشانی در ابتدای هر سوره به مکی یا مدنی بودن آن اشاره داشته است، امری که در تفسیر قمی هم دیده شد. البته، با این تفاوت که وی به گونه ای مبسوط تر و با نقل اقوال اشخاصی چون ابن عباس، قتاده، مجاهد، عطاء، ضحاک

و حسن بصری بدین امر پرداخته است. نکته درخور توجه آنکه وی از سوره طه تا انتهای قرآن درباره تعداد آیات نیز بر اساس مکاتب کوفی، شامی، بصری و حجازی — که خود به سه دسته مکی، مدنی الاول و مدنی الاخیر تقسیم می‌شود — سخن گفته است. دقت در مجمع البیان طبرسی نمایانگر آن است که او در ابتدای هر سوره به گونه‌ای مفصل به مکی یا مدنی بودن آن سوره و آیات استثنای آن و نیز تعداد آیات آن پرداخته است. مقایسه تفسیر صافی و مجمع البیان نشان می‌دهد که فیض با الهام از مجمع البیان و به گونه‌ای مختصرتر به ذکر این مطالب اقدام کرده است، همچنان‌که در ذکر اسباب نزول آیات، در موارد بسیاری با استناد به مجمع البیان به این امر مبادرت ورزیده است.

علاوه بر ابتدای هر سوره، عمده‌ترین موضعی که فیض کاشانی در این باره سخن گفته در خلال بیان اسباب نزول و اشاره غیر مستقیم به مکی یا مدنی بودن آیات است، به گونه‌ای که مخاطب خود با آگاهی از زمان رخداد آن اتفاق به زمان نزول آیات ره می‌یابد. علاوه بر استفاده از منابعی چون تفسیر قمی، تفسیر عیاشی و کافی کلینی (نک فیض کاشانی، ۱۴۱۵ ق، ج ۱، ص ۲۲۵، ۳۲۷، ۳۹۱، ۳۹۶، ۴۸۰، ۴۸۵، ج ۲، ص ۵۲، ۸۷، ۲۶۷، ۳۱۳، ۳۱۴، ۳۶۴، ۳۷۵، ج ۵، ص ۳۷، ۵۶، ۱۶۱، ۱۶۸، ۲۷۱)، وی در موارد متعددی با بهره جستن از مجمع البیان به ذکر اسباب نزول پرداخته است (نک فیض کاشانی، ۱۴۱۵ ق، ج ۱، ص ۳۰۰، ۳۹۱، ۳۹۹، ۴۰۱، ۴۳۳، ۴۸۲، ۴۸۶، ۴۹۲، ۵۰۲، ۵۰۹، ج ۲، ص ۶، ۱۵۴، ۲۹۰، ۳۵۴، ۳۵۹، ج ۳، ص ۲۴۰، ج ۴، ص ۱۶۱، ۲۴۶، ج ۵، ص ۲۶۱). برای نمونه، او (۱۴۱۵ ق) با ارجاع به مجمع البیان، سبب نزول آیه ۲۷۳ سوره بقره («لِلْفُقَرَاءِ الَّذِينَ أُخْصِرُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ لَا يَسْتَطِيعُونَ ضَرْبًا فِي الْأَرْضِ») را اصحاب صغه می‌داند که نزدیک به چهارصد نفر بودند که از مکه به مدینه مهاجرت کردند، اما از آنجا که در مدینه خانه و کاشانه‌ای نداشتند در کنار مسجدالنبی روی صغه‌ای (=سکویی) زندگی می‌کردند (ج ۱، ص ۳۰۰). فیض کاشانی در موارد انگشت شماری اسباب نزول آیات را از منابع اهل سنت همچون ثعلبی، حسکانی و ابن سیرین می‌آورد، البته، نه به طور مستقیم و بی‌واسطه بلکه با واسطه مجمع البیان (ج ۲، ص ۵۲، ج ۴، ص ۱۹).

علاوه بر این طریق، فیض کاشانی (۱۴۱۵ ق) از طرق دیگری نیز درباره مکی یا مدنی بودن سور و آیات سخن گفته است. این طرق از این قرارند: بیان اسباب نزول و تصریح به مکی یا مدنی بودن آیات (ج ۲، ص ۱۲۱، ۲۹۱، ۲۹۲، ۳۱۹، ج ۳، ص ۲۱۲، ۴۱۶، ج ۴، ص ۵۳، ۲۹۱، ج ۵، ص ۱۷۸، ۳۴۰، ۳۸۷)، اشاره به مکی یا

مدنی بودن سور و آیات در قالب روایات ناسخ و منسوخ (ج ۱، ص ۴۴۰، ج ۴، ص ۱۶۷)، اشاره مستقیم به مکی یا مدنی بودن آیات بدون آنکه قصد بیان سبب نزول یا نسخ آن را داشته باشد (ج ۲، ص ۱۵، ج ۳، ص ۱۲۳، ۳۸۰، ج ۴، ص ۱۹۵، ج ۵، ص ۳۴۸، ۳۵۰)، بیان فضائل السور که وی در انتهای هر سوره می‌آورد و ذکر روایتی درباره «اَخْرُ مَا نُزِّلَ» بودن سوره مانده (ج ۲، ص ۱۰۴، ج ۵، ص ۲۴۰) و استفاده از مکی و مدنی در فهم صحیح مراد آیات (ج ۲، ص ۱۶۲ و ۱۶۶).

مثالی از دسته‌های یادشده آنکه فیض کاشانی (۱۴۱۵ ق) در قالب روایتی به گفت‌وگوی مؤمن‌الطاق با ابوحنیفه درباره حلیت یا حرمت متعه اشاره داشته است. در بخشی از این گفت‌وگو ابوحنیفه بیان می‌دارد که آیه‌ای در سوره سأل سائل (معارج) و نیز روایتی از رسول خدا (ص) وجود دارد که آیه متعه (نساء: ۲۴) را نسخ کرده است. مؤمن‌الطاق در پاسخ به این پرسش می‌گوید سوره معارج مکی است و آیه متعه مدنی و آن روایت شاذ است (ج ۱، ص ۴۴۰). البته، در این روایات به این‌که کدامین آیات از سوره معارج مد نظر است اشاره‌ای نشده، اما با مراجعه به سایر منابع می‌توان فهمید مراد از آن آیات ۲۹ تا ۳۱ این سوره است (نک نحاس، ۱۴۰۸ ق، ص ۳۲۶).

فیض کاشانی (۱۴۱۵ ق) در روایتی با ارجاع به مجمع البیان درباره آیه ۳۹ حج چنین آورده که این آیه اولین آیه‌ای است که به پیامبر و مسلمانان اجازه داد تا با دشمنانشان وارد جنگ شوند و این امر پس از هجرت به مدینه اتفاق افتاد و این آیه در مدینه نازل شد (ج ۳، ص ۳۸۰). او با ارجاع به عیون شیخ صدوق روایتی آورده مبنی بر این‌که سوره علق نخستین سوره و سوره نصر آخرین سوره‌ای است که بر پیامبر خدا (ص) نازل شد (ج ۵، ص ۳۵۰). فیض کاشانی ذیل آیه ۱۴۱ سوره انعام به این مطلب پرداخته که منظور از آیه صدقه‌ای است که باید داده شود نه زکات مقدر؛ چراکه حکم زکات در مدینه واجب شد، ولی این آیه مکی است. وی در ادامه قول دیگری هم آورده مبنی بر این‌که این آیه مدنی و مراد از آن زکات است و مقصود آن است که زکات در اول وقت پرداخت شود و از اول وقت تأخیر انداخته نشود. البته، در نهایت خود با نقل روایتی از اهل بیت (ع) قول اول را ترجیح می‌دهد (ج ۲، ص ۱۶۲).

جدول ۱. مکی و مدنی در دو تفسیر قمی و صافی

شماره ردیف	نام سوره	تفسیر قمی	تفسیر صافی
۱	حمد	مکی	مکی. نیز گفته شده مدنی. گفته شده دوبار نازل شده، یکبار در مکه و یکبار در مدینه.
۲	بقره	-	مدنی به جز آیه ۲۸۱
۳	آل عمران	مدنی	مدنی
۴	نساء	مدنی	مدنی
۵	مائده	مدنی	مدنی طبق قول ابن عباس و مجاهد. گفته شده مدنی است به جز فقره «الیوم اکملت لکم دینکم» که در حجة الوداع نازل شده.
۶	انعام	مکی	مکی به جز شش آیه ۹۱ تا ۹۳ و ۱۵۱ تا ۱۵۳
۷	اعراف	مکی	مکی
۸	انفال	مدنی	مدنی، طبق قول ابن عباس و قتاده به جز هفت آیه ۳۰ تا ۳۶. درباره جنگ بدر نازل شده.
۹	توبه	مدنی	مدنی. برخی گفته‌اند مدنی به جز دو آیه ۱۲۸ و ۱۲۹. در سال نهم هجرت نازل شد، فتح مکه در سال هشتم بود و حجة الوداع در سال دهم بود.
۱۰	یونس	مکی	مکی به قول اکثریت. از ابن عباس و قتاده روایت شده به جز سه آیه ۹۴ تا ۹۶.
۱۱	هود	مکی	مکی به قول اکثریت. طبق گفته قتاده به جز آیه ۱۱۴
۱۲	یوسف	مکی	مکی – معدل از ابن عباس نقل کرده به جز چهار آیه ۱، ۲، ۳ و ۷.
۱۳	رعد	مکی	مکی. گفته شده مکی به جز آیه ۴۳. گفته شده مدنی به جز دو آیه ۳۱ و ۳۲.
۱۴	ابراهیم	مکی	مکی به جز دو آیه ۲۸ و ۲۹ که درباره کشته شدگان جنگ بدر نازل شده.

۱۵	حجر	مکی	مکی به جز آیات ۸۷، ۹۰ و ۹۱
۱۶	نحل	مکی	۴۰ آیه ابتدایی آن مکی و باقی مدنی است. گفته شده مکی به جز سه آیه ۱۲۶ تا ۱۲۸.
۱۷	اسراء	مکی	مکی، گفته شده به جز پنج آیه و به نقلی دیگر هفت آیه (فیض کاشانی آیات مستثنا را مشخص نکرده).
۱۸	کهف	مکی	مکی – ابن عباس گفته به جز آیه ۲۸ که در مدینه در قصه عیینه بن حصین نازل شده.
۱۹	مریم	مکی	مکی به اجماع
۲۰	طه	مکی	مکی
۲۱	انبیاء	مکی	مکی
۲۲	حج	مدنی	مکی – از ابن عباس و عطاء چنین نقل شده. حسن (بصری) شش آیه و برخی دیگر چهار آیه را استثنا کرده‌اند.
۲۳	مؤمنون	مکی	مکی
۲۴	نور	مدنی	مدنی بدون اختلاف
۲۵	فرقان	مکی	مکی ابن عباس گفته به جز سه آیه ۶۸ تا ۷۰
۲۶	شعراء	مکی	مکی به جز آیات ۲۲۴ تا انتهای سوره
۲۷	نمل	مکی	مکی
۲۸	قصص	مکی	مکی
۲۹	عنکبوت	مکی	مکی به جز ده آیه ابتدایی آن
۳۰	روم	مکی	مکی به جز آیه ۱۷
۳۱	لقمان	مکی	مکی – از ابن عباس نقل شده به جز سه آیه ۲۷ تا ۲۹.
۳۲	سجده	مکی	مکی به جز سه آیه ۱۸ تا ۲۰
۳۳	احزاب	مدنی	مدنی
۳۴	سبأ	مکی	مکی

۳۵	فاطر	مکی	مکی – حسن گفته به جز دو آیه ۲۹ و ۳۰
۳۶	یس	مکی	مکی به قول اکثریت. ابن عباس گفته به جز آیه ۴۷.
۳۷	صافات	مکی	مکی
۳۸	ص	مکی	مکی
۳۹	زمر	مکی	مکی، گفته شده به جز سه آیه ۵۳ تا ۵۵. گفته شده به جز آیه ۵۳.
۴۰	غافر	مکی	مکی – از ابن عباس و قتاده نقل شده به جز دو آیه ۵۶ و ۵۷.
۴۱	فصلت	مکی	مکی
۴۲	شوری	مکی	مکی
۴۳	زخرف	مکی	مکی
۴۴	دخان	مکی	مکی
۴۵	جاثیه	مکی	مکی
۴۶	احقاف	مکی	مکی
۴۷	محمد	مدنی	مدنی
۴۸	فتح	مدنی	مدنی
۴۹	حجرات	مدنی	مدنی
۵۰	قاف	مکی	مکی
۵۱	ذاریات	مکی	مکی
۵۲	طور	مکی	مکی
۵۳	نجم	مکی	مکی – ابن عباس گفته به جز آیه ۳۲. حسن گفته مدنی است
۵۴	قمر	مکی	مکی
۵۵	الرحمن	مدنی	مکی. گفته شده مدنی
۵۶	واقعه	مکی	مکی – ابن عباس و قتاده گفته‌اند به جز آیه ۸۲. گفته شده به جز آیه ۱۳ و ۸۱.
۵۷	حدید	مدنی	مکی
۵۸	مجادله	مدنی	مدنی

۵۹	حشر	مدنی	مدنی
۶۰	ممتحنه	مدنی	مدنی
۶۱	صف	مدنی	مدنی
۶۲	جمعه	مدنی	مدنی
۶۳	منافقون	مدنی	مدنی به اجماع
۶۴	تغابن	مدنی	مدنی. ابن عباس گفته مکی است به جز سه آیه پایانی.
۶۵	طلاق	مدنی	مدنی به اجماع
۶۶	تحریم	مدنی	مدنی
۶۷	ملک	مکی	مکی
۶۸	قلم	مکی	مکی. ابن عباس گفته از ابتدای سوره تا آیه ۱۶ مکی، از ۱۷ تا ۳۳ مدنی، از ۳۴ تا ۴۷ مکی و باقی مدنی است.
۶۹	حاقه	مکی	مکی
۷۰	معارج	مکی	مکی
۷۱	نوح	مکی	مکی
۷۲	جن	مکی	مکی
۷۳	مزل	مکی	مکی. گفته شده مدنی. گفته شده برخی آیاتش مکی و برخی مدنی است.
۷۴	مدثر	مکی	مکی
۷۵	قیامت	مکی	مکی
۷۶	انسان	مدنی	گفته شده مکی. گفته شده مدنی. گفته شده مدنی به جز آیه ۲۴
۷۷	مرسلات	مکی	مکی
۷۸	نبأ	مکی	مکی
۷۹	نازعات	مکی	مکی
۸۰	عبس	مکی	مکی
۸۱	تکویر	مکی	مکی

۸۲	انفطار	مکی	مکی
۸۳	مطففین	مکی	مکی. گفته شده مدنی به جز هشت آیه ۲۹ تا ۳۶.
۸۴	انشقاق	مکی	مکی
۸۵	بروج	مکی	مکی
۸۶	طارق	مکی	مکی
۸۷	اعلی	مکی	مکی. گفته شده مدنی است.
۸۸	غاشیه	مکی	مکی
۸۹	فجر	مکی	مکی
۹۰	بلد	مکی	مکی
۹۱	شمس	مکی	مکی
۹۲	لیل	مکی	مکی
۹۳	ضحی	مکی	مکی
۹۴	انشراح	مکی	مکی
۹۵	تین	مکی	مکی
۹۶	علق	مکی	مکی
۹۷	قدر	مکی	مکی. گفته شده مدنی.
۹۸	بینه	مدنی	مدنی. گفته شده مکی
۹۹	زلزال	مدنی	مدنی طبق قول ابن عباس و قتاده. مکی طبق قول ضحاک و عطاء
۱۰۰	عادیات	مکی	مدنی طبق قول ابن عباس و قتاده. گفته شده مکی است.
۱۰۱	قارعه	مکی	مکی
۱۰۲	تکائر	مکی	مدنی. گفته شده مکی است
۱۰۳	عصر	مکی	مکی
۱۰۴	همزه	مکی	مکی
۱۰۵	فیل	مکی	-
۱۰۶	قریش	مکی	مکی

۱۰۷	ماعون	مکی	مکی. گفته شده مدنی.
۱۰۸	کوثر	مکی	مکی. گفته شده مدنی
۱۰۹	کافرون	مکی	مکی. مدنی طبق قول ابن عباس و قتاده
۱۱۰	نصر	مکی	مدنی
۱۱۱	تبت	مکی	مکی
۱۱۲	توحید	مکی	مکی. گفته شده مدنی
۱۱۳	فلق	مکی	مدنی در نظر اکثریت. گفته شده مکی
۱۱۴	ناس	مکی	مدنی در نظر اکثریت. گفته شده مکی

تحلیل تطبیقی تفسیر قمی و تفسیر صافی در مبحث مکی و مدنی

مقایسه دو تفسیر قمی و تفسیر صافی در مبحث مکی و مدنی نشان می‌دهد که مؤلفان این دو تفسیر در موارد گوناگونی نسبت به یکدیگر متفاوت عمل کرده‌اند. مواردی از قبیل روش‌هایی که از طریق آن درباره مکی یا مدنی بودن سوره و آیات اظهار نظر کرده‌اند، تعداد روایاتی که در این خصوص آورده‌اند، اسانید و منابعی که با استناد و ارجاع به آن به ذکر روایت اقدام کرده‌اند و اختلاف در مکی یا مدنی شمردن کل سوره که در خصوص هشت سوره حج، الرحمن، حدید، عادیات، تکاثر، نصر، فلق و ناس دیده می‌شود. این تفاوت عملکرد خود گویای اجتهادورزی این مفسران در گزینش و چینش روایات است. اما تفاوت دیگری که به‌گونه‌ای معنادار در این دو تفسیر دیده می‌شود و به‌طور خاص و مشخص مسئله مورد تحقیق این مقاله است نحوه مواجهه مؤلفان آنها با آیات مستثنیات است.

۱. تحلیل تطبیقی تفسیر قمی و تفسیر صافی در مقوله آیات مستثنیات

مقایسه این دو تفسیر گویای این حقیقت است که تعداد آیات مستثنیات در تفسیر صافی نسبت به تفسیر قمی به‌گونه‌ای چشمگیر فزونی یافته است. چنان‌که گذشت فیض کاشانی همانند مؤلف تفسیر قمی در ابتدای هر سوره در خصوص مکی یا مدنی بودن آن سخن گفته، با این تفاوت که فیض کاشانی، برخلاف مؤلف تفسیر قمی، به آیات مستثنا هر سوره نیز اشاره می‌دارد. علاوه بر این موضع، در خلال تفسیر آیات هر سوره نیز این مقایسه صورت پذیرفته است. فیض در تمامی این موارد با الهام از مجمع البیان طبرسی بدین امر اقدام کرده است. البته تطبیق صافی فیض با مجمع

البیان طبرسی حاکی از آن است که فیض در مواردی به‌گونه‌ای متفاوت نسبت به طبرسی عمل کرده است. برای نمونه، طبرسی (۱۳۷۲) آیات ۵۸ و ۱۷۶ سوره نساء، ۱۶۳ اعراف، ۳۸-۴۰ و ۲۳ و ۲۶ سوره شوری و آیه ۱۰ احقاف را به‌عنوان مستثنیات این سوره‌ها برشمرده (ج ۳، ص ۳، ج ۴، ص ۶۰۸، ج ۹، ص ۳۱، ۱۲۳)، در حالی که فیض کاشانی (۱۴۱۵ ق) نه در ابتدای این سوره‌ها و نه ذیل آیات یادشده به مستثنا بودن آنها اشاره نکرده است (ج ۱، ص ۴۶۱، ۵۲۶، ج ۲، ص ۲۴۵، ج ۴، ص ۳۷۸، ج ۵، ص ۱۲). نمونه دیگر آنکه فیض کاشانی در ابتدای سوره اسراء به مکی بودن آن اشاره کرده و بیان داشته که پنج یا هشت آیه از این سوره مستثنا شده (ج ۳، ص ۱۶۶)، اما دقیقاً آنها را مشخص نکرده، حال آنکه طبرسی به طور شفاف آنها را بیان می‌دارد و مراد از پنج آیه را آیات ۲۶، ۳۲، ۳۳، ۵۷ و ۷۸ و مقصود از هشت آیه را آیات ۷۳ تا ۸۰ این سوره معرفی کرده است (ج ۶، ص ۶۰۷).

افزایش تعداد آیات مستثنیات در تفسیر صافی نسبت به تفسیر قمی خود مصداقی از افزایش تعداد مستثنیات در تألیفات قرآن‌پژوهان اسلامی در گذر زمان است و در پرتو همین جریان قابل‌ارزیابی می‌باشد. واری تألیفات اسلامی از قبیل کتب تفسیری، ناسخ و منسوخ، معانی القرآن و فضائل القرآن از قرن دوم تا کنون نمایانگر این حقیقت است که تعداد آیات مستثنیات در طی قرون متمادی افزایش یافته است. چنان‌که برخی از محققان بیان داشته‌اند آغازگر این جریان در برشمردن آیات مستثنیات، مقاتل بن سلیمان (د ۱۵۰) است. جریانی که در سده دوم آغاز گشت، در سده سوم تا حد کمی ادامه پیدا کرد، در سده چهارم و پنجم رو به فزونی نهاد و در قرن ششم و هفتم کاملاً ثبات یافت و فراگیر گشت (فانز، ۱۳۹۰، ص ۱۲۹). شاهدی بر این فراگیری مجمع البیان طبرسی (م ۵۶۰) است، تفسیری که فیض کاشانی تحت تأثیر آن به ذکر مستثنیات روی آورده است. به سخن دیگر، گزینش منبعی که فیض با استناد به آن به ذکر روایات و اقوال در این مقوله پرداخته — که خود مصداقی از اجتهادورزی مفسر است — زمینه‌ساز طرح مستثنیات به طور گسترده در تفسیر صافی شده است.

تا اینجا دو مطلب روشن شد. نخست آنکه نحوه مواجهه مؤلفان تفاسیر قمی و صافی در مبحث مکی و مدنی سور و آیات با یکدیگر تفاوت داشته که این امر خود گویای اجتهادورزی این مفسران در تألیف و تدوین تفاسیرشان است. مطلب دوم تفاوت عملکرد فیض کاشانی، به‌عنوان مفسری متأخر، نسبت به مؤلف تفسیر قمی،

به‌عنوان مفسری متقدم، در قبال معرفی آیات مستثنیات است. حال تلاش می‌شود تا به این پرسش پاسخ داده شود که چه علل و عواملی یا به تعبیری دیگر چه زمینه‌ها و بستری‌هایی روی این تفاوت عملکرد اثر داشته‌اند؟

۲. عوامل اثرگذار در تفاوت عملکرد فیض کاشانی نسبت به مؤلف تفسیر قمی

یکی از عوامل اثرگذار در این مسئله خلط میان معیارهای شناخت سور و آیات مکی و مدنی است. عالمان در خصوص ملاک و معیار مکی و مدنی سه نوع نظریه دارند: زمان، مکان و خطاب. بر اساس مبنای زمان، آیاتی که پیش از هجرت نازل شده مکی و آیاتی که پس از هجرت فرود آمده مدنی به حساب می‌آیند، چه در شهر مکه نازل شده باشند چه در مدینه یا در یکی از سفرهای پیامبر اسلام (ص). بر اساس مبنای مکان، آیاتی که در مکه نازل شده، گرچه پس از هجرت باشد، مکی است و آیاتی که در مدینه نازل شده مدنی است. طبق این دیدگاه، واسطه میان مکی و مدنی لازم می‌آید، زیرا آنچه در سفرها نازل شده نه می‌شود گفت مکی است و نه مدنی. طبق مبنای خطاب، آیاتی را مکی گویند که خطاب به اهل مکه باشد و آیاتی را مدنی نامند که خطاب به اهل مدینه باشد. طبق این تعریف، آیاتی که نه خطاب به اهل مکه باشند و نه خطاب به اهل مدینه، بلا تکلیف می‌مانند (سیوطی، ۱۳۹۵، ج ۱، ص ۴۶ و ۴۷؛ زرکشی، ۱۴۲۱ ق، ج ۱، ص ۱۸۱ و ۱۸۷).

دقت در نگاشته‌های تفسیری و قرآنی عالمان اسلامی نشان می‌دهد که آنان گاه با خلط میان معیار مکان و زمان، به مستثنا بودن آیاتی حکم داده‌اند. هرچند این امر در تفسیر قمی نیز دیده می‌شود، اما در تفسیر صافی به تعداد بیشتری به چشم می‌آید. برای نمونه، قمی (۱۴۰۴ ق) سبب نزول آیه ۸۲ سوره مائده («لَتَجِدَنَّ أَشَدَّ النَّاسِ عَدَاوَةً لِلَّذِينَ آمَنُوا الْيَهُودَ وَالَّذِينَ أَشْرَكُوا وَلَتَجِدَنَّ أَقْرَبَهُمْ مَوَدَّةً لِلَّذِينَ آمَنُوا الَّذِينَ قَالُوا إِنَّا نَصَارَى») را مهاجرت گروهی از مسلمانان به حبشه و مواجهه آنان با رفتار محبت‌آمیز نجاشی، پادشاه مسیحی آن دیار، معرفی می‌کند که در دوران قبل از هجرت نازل شده و به همین دلیل آن را آیه‌ای مکی برمی‌شمارد. این در حالی است که وی در ابتدای سوره مائده این سوره را مدنی می‌داند (ج ۱، ص ۱۷۶). نمونه دیگر آیه ۷۷ سوره نساء («أَلَمْ تَرَ إِلَى الَّذِينَ قِيلَ لَهُمْ كُفُّوا أَيْدِيَكُمْ وَأَقِيمُوا الصَّلَاةَ وَآتُوا الزَّكَاةَ فَلَمَّا كَتَبَ عَلَيْهِمُ الْقِتَالُ») است که وی نزول آن را در مکه و پیش از هجرت می‌داند، حال آنکه او سوره نساء را در ابتدا سوره‌ای مدنی معرفی کرده است. به عقیده وی، آیاتی از این دست، که در آن به سازش و مدارا توصیه

می‌شود، در دوران مکه و پیش از هجرت نازل شده، اما پس از هجرت به مدینه این آیات به واسطه آیات امرکننده به جنگ و قتال منسوخ گردیدند (ج ۱، ص ۱۴۳).

اینها دو نمونه از مواردی بود که مؤلف تفسیر قمی آیاتی را به عنوان آیات مستثنا برشمرده است. ملاک وی برای تعیین مکی یا مدنی بودن آیات در این موارد ملاک زمان است. اما همین مفسر در مواضع دیگری به گونه‌ای متناقض عمل کرده و بر اساس ملاک مکان آیه یا سوره‌ای را مکی یا مدنی برشمرده است. برای نمونه، قمی (۱۴۰۴ ق) سوره نصر را مکی دانسته، چون به عقیده وی این سوره در منا، در حجة الوداع و در روزهای پایانی عمر شریف پیامبر اسلام (ص) نازل شده است (ج ۲، ص ۴۴۶). همان‌گونه که پیداست، اگر او طبق نمونه‌های پیشین ملاک خود را زمان قرار داده بود، به یقین سوره نصر نیز سوره‌ای مدنی به حساب می‌آمد، اما او در این موضع، ملاک خود را مکان قرار داده و، چون آیه در مراسم حج در شهر مکه نازل شده، آن را مکی دانسته است.

فیض کاشانی نیز همچون قمی و به دفعات بیشتر به این تناقض‌گویی دچار شده است. به عنوان مثال، فیض کاشانی (۱۴۱۵ ق) سوره مائده را سوره‌ای مدنی معرفی کرده، در حالی که آیه ۳ این سوره، موسوم به آیه اکمال، («الْيَوْمَ أَكْمَلْتُ لَكُمْ دِينَكُمْ وَأَتْمَمْتُ عَلَيْكُمْ نِعْمَتِي وَرَضِيْتُ لَكُمُ الْإِسْلَامَ دِينًا»)) را مستثنا کرده، چون نزول آن را در حجة الوداع دانسته است (ج ۲، ص ۵). این در حالی است که قمی (۱۴۰۴ ق) به چنین استثنایی اشاره نکرده است (ج ۱، ص ۱۶۱). خلط معیار مکان و زمان در این مورد بدین سبب است که فیض کاشانی طبق روایتی سوره مائده را آخرین سوره نازل شده بر پیامبر دانسته (ج ۲، ص ۱۰۵)؛ از این رو، بر اساس معیار زمان آن را مدنی دانسته، اما در خصوص آیه ۳ این سوره با تغییر ملاک خود از زمان به مکان، این آیه را مکی برشمرده است. نمونه دیگر از این اتفاق ذیل آیه ۲۸۱ بقره دیده می‌شود. فیض کاشانی در ابتدای سوره بقره، آن را سوره‌ای مدنی معرفی کرده به جز آیه ۲۸۱ آن (ج ۱، ص ۹۰). این در حالی است که مؤلف تفسیر قمی (۱۴۰۴ ق) چنین استثنایی را مطرح نکرده است، نه در ابتدای سوره و نه ذیل آیه (ج ۱، ص ۹۴). فیض کاشانی خود درباره علت این استثنا، نه در ابتدای سوره و نه ذیل آیه مذکور، مطلبی نیاورده است (ج ۱، ص ۳۰۵). اما با رجوع به مجمع البیان، که فیض با الهام از آن در این باب سخن گفته، می‌توان فهمید که خلط معیار زمان و مکان سبب‌ساز قائل شدن به چنین استثنایی است. طبرسی (۱۳۷۲) نزول این آیه را در حجة الوداع و در سرزمین منا دانسته است (ج ۱، ص ۱۱۱). همان‌گونه که پیداست ملاک وی درباره

مکی دانستن این آیه مکان است؛ وگرنه، اگر ملاک او زمان می‌بود، این آیه نیز، همانند کل سوره، مدنی به حساب می‌آمد.

از دیگر عوامل اثرگذار بر پیدایش آیات مستثنیات و فزونی آنها در گذر زمان اسباب نزولی است که پذیرش صحت آنها جای تأمل دارد. از آنجا که اسباب نزول در قالب اخبار و روایات ثبت گردیده، طبیعی می‌نماید که، همچون روایات سایر حوزه‌های دین، جعل و تحریف در آنها راه یافته باشد. راه یافتن جعل و تحریف به روایات اسباب نزول خود نشئت گرفته از زمینه‌هایی همچون انگیزه‌های مختلف سیاسی، فرقه‌ای و دنیاطلبی است (صدر، ۱۳۷۴، صص ۷۹-۱۰۶).

برای نمونه، فیض کاشانی (۱۴۱۵ ق) آیه ۱۲۶ سوره نحل («وَإِنْ عَاقَبْتُمْ فَعَاقِبُوا بِمِثْلِ مَا عُوقِبْتُمْ بِهِ وَلَا تَكُنْ صَرِيحًا لَهُمْ خَيْرٌ لِلصَّابِرِينَ») را در زمره مستثنیات این سوره معرفی کرده است (ج ۳، ص ۱۲۶). قمی (۱۴۰۴ ق) نیز هرچند به صراحت به استثنا بودن این آیه تصریح نکرده، نحوه عملکرد او حاکی از آن است که این آیه را در زمره مستثنیات به شمار آورده است. وی سبب نزول این آیه را جنگ احد می‌داند، آن هنگام که مشرکان اصحاب رسول خدا (ص) از جمله حمزه را پس از به شهادت رساندن مُثله کردند. مسلمانان پس از وقوع این ماجرا قسم یاد کردند که در صورت تسلط یافتن بر مشرکان، این کار آنها را جبران نمایند (ج ۱، ص ۳۹۲). از آنجا که در موارد متعدد، چنان‌که نمونه‌هایی از آن در بالا آورده شد، وی ملاک زمان را برای تعیین مکی یا مدنی بودن سوره و آیات در نظر گرفته، این آیه مدنی به حساب می‌آید، چراکه واقعه احد پس از هجرت پیامبر (ص) به مدینه رخ داد و این در حالی است که او در ابتدای سوره، سوره نحل را مکی به شمار آورده است. اما فیض کاشانی ذیل آیه مربوطه هرچند در ابتدا کلام قمی را آورده، اما در ادامه در قالب دو روایت – نخست بدون ذکر منبع و به نقل از رسول خدا (ص) و دوم با ارجاع به تفسیر عیاشی و به نقل از امام صادق (ع) – چنین آورده که در روز احد پیامبر اکرم (ص) بر سر جسد عمومی خود حمزه آمد و مشاهده کرد که مشرکان بدن او را مثله کرده‌اند. در این هنگام پیامبر (ص) قسم یاد کرد که به تلافی این مصیبت هفتاد نفر از ایشان را مثله خواهد کرد. آنگاه این آیه نازل شد و پیامبر اسلام (ص) را به صبر دعوت نمود که حضرت آن را پذیرفت (ج ۳، ص ۱۶۴). همان‌گونه که پیداست در تفسیر قمی اقدام برای مقابله به مثل با مشرکان به مسلمانان نسبت داده شده بود، اما در تفسیر صافی، علاوه بر نقل این روایت، در دو روایت دیگر چنین آمده که

پیامبر اکرم (ص) چنین قصدی را برای مقابله به مثل داشته است. جدای از نقد سندی حدیث، مضمون و محتوای این روایات در تعارض با خصایص شخصیتی پیامبر اسلام (ص) است که در آیات قرآن بازتاب یافته است. آیاتی که پیامبر (ص) را دارای خُلق عظیم (قلم: ۴) معرفی می‌کند خصوصیتی که با انتقام‌جویی و کینه‌توزی، آن‌هم به‌گونه‌ای ناعادلانه، سازگاری ندارد. علاوه بر نقد سندی و متنی این روایات، باید در نظر داشت که در نقطه مقابل این سبب نزول‌های بی‌پایه و اساس، سبب نزول دیگری نیز بیان شده که نزول آیه مذکور را در مکه می‌داند. در این روایت آمده که برخی از مسلمانان از پیامبر (ص) در خواست نمودند تا در مقابل مشرکان بایستند و آنها را از بین ببرند، اما خداوند با نزول این آیه آنها را به صبر دعوت نمود تا آنکه در مدینه با افزایش تعداد مؤمنان چنین اجازه‌ای به ایشان داده شد (طبری، ۱۴۱۲ ق، ج ۱۴، ص ۱۳۲). همان‌گونه که پیداست با کنار نهادن سبب نزول‌های ساختگی، دیگر نیازی به استثنا نمودن این آیه، برخلاف سیاق کلی سوره، نیست.

پیش‌فرض‌های مفسران و قرآن‌پژوهان یکی دیگر از عوامل مؤثر در پیدایش آیات مستثنیات و افزایش آن در طی قرون متمادی است. برای مثال، فیض کاشانی (۱۴۱۵ ق) آیات ۹۱ انعام، ۹۴ و ۹۵ یونس و ۱۱۴ هود را در شمار آیات مستثنیات آورده است (ج ۲، صص ۱۰۶، ۳۹۳، ۴۳۰). دقت در مضمون این آیات نشان می‌دهد که همگی آنها در ارتباط با اهل کتاب هستند. وجه مشترک تمام این آیات آن است که همگی در سوره‌ای مکی قرار گرفته و مفسران، از جمله طبرسی و به‌تبع آن فیض کاشانی، با این پیش‌فرض، که اهل کتاب در دوران پیش از هجرت با پیامبر اسلام (ص) مواجهه‌ای نداشته‌اند و ارتباط و تعامل آنها با پیامبر (ص) تنها در دوران مدینه اتفاق افتاده، تمامی آیات یادشده را در زمره مستثنیات قرار داده و نزول آنها را برخلاف سیاق کلی سوره‌هایشان مربوط به سال‌های پس از هجرت دوران مدینه دانسته‌اند. گفتنی است که انحصار تعامل اهل کتاب با پیامبر اسلام (ص) به دوران مدینه، پیش‌فرضی است که طبق نظر برخی از محققان و برحسب قرائن متعدد قرآنی و تاریخی مردود است (نک کلباسی و احمدنژاد، ۱۳۹۳، صص ۱۷۵-۲۰۱).

نمونه دیگر در همین باب ذیل آیه ۴۳ سوره رعد («وَيَقُولُ الَّذِينَ كَفَرُوا لَسْنَا مُرْسَلًا قُلْ كَفَىٰ بِاللَّهِ شَهِيدًا بَيْنِي وَبَيْنِكُمْ وَمَنْ عِنْدَهُ عِلْمُ الْكِتَابِ») دیده می‌شود. فیض کاشانی (۱۴۱۵ ق) در ابتدای سوره رعد این سوره را مکی دانسته، اما این آیه را در شمار مستثنیات آن قرار داده است. وی نه در این موضع و نه ذیل خود آیه به دلیل این استثنا اشاره

نکرده است (ج ۳، ص ۵۶ و ۷۷)، اما با دقت در منبعی که فیض با الهام از آن در این مقوله سخن گفته، یعنی مجمع البیان، می‌توان دریافت که سبب استثنا شدن این آیه، قولی از مقاتل بن سلیمان است که این آیه را در شأن عبدالله بن سلام دانسته است (طبرسی، ۱۳۷۲، ج ۶، ص ۴۱۹). هرچند فیض ذیل این آیه روایتی را از تفسیر عیاشی از قول امام باقر (ع) آورده که با ردّ نزول این آیه درباره عبدالله بن سلام، مصداق عبارت «مَنْ عِنْدَهُ عِلْمُ الْكِتَابِ» را علی بن ابی طالب (ع) معرفی می‌کند، اما این امر در ابتدای سوره بازتاب نیافته و وی آیه ۴۳ رعد را از مستثنیات برشمرده است. دقت در تفسیر مقاتل بن سلیمان (۱۴۲۳ ق) نمایانگر آن است که او علاوه بر این آیه، آیات دیگری از جمله ۲۰ انعام، ۹۴ یونس، ۱۷ هود، ۵۸ مریم و ۱۹۷ شعراء را در فضیلت و منقبت عبدالله بن سلام، که یک یهودی به‌ظاهر مسلمان شده است، دانسته و سپس، به دلیل آن‌که او در مکه حضور نداشته و در مدینه ایمان آورده، ناگزیر شده تا این آیات را در شمار مستثنیات قرار داده و برخلاف سیاق کلی سوره‌های مکی‌ای که در آن قرار دارند مدنی تلقی نماید (ج ۱، ص ۵۵۴، ج ۲، ص ۲۴۸، ۲۷۰، ۶۳۲، ج ۳، ص ۲۸۰). این در حالی است که عبدالله بن سلام، به‌رغم عدم فعالیت در زمان حیات پیامبر (ص)، پس از رحلت حضرت با خلفا ارتباط نزدیکی داشته و در جایگاه یک عالم دینی، منافع سیاسی خلفا را تأیید و تقویت کرده است. از جمله آنکه در ماجرای شورش علیه عثمان در جرگه معدود حامیان سرسخت او بوده است. نسل او هم در ادامه با حاکمان بنی امیه ارتباط تنگاتنگی داشته است. از همین رو و به سبب مناسبات سیاسی، به تدریج، ذیل آیات متعدد، سبب نزول‌هایی در فضیلت او ساخته و پرداخته شد تا بر وجاهت دروغین او افزوده شود. حال آنکه تمامی این روایات به لحاظ سندی، متنی و تاریخی چنان مخدوش‌اند که می‌توان گفت هیچ‌یک از آنها در فضیلت او نازل نشده است (نک کلباسی و احمدنژاد، ۱۳۹۵، صص ۳-۳۲).

نتیجه‌گیری

از مصادیق بازتاب شرایط زمینه‌ای در تدوین و تألیف تفاسیر روایی شیعی تفاوت و تمایز دو تفسیر قمی و تفسیر صافی در مواجهه با آیات مستثنیات است. در موضوع یادشده، آنچه به طور خاص‌تری این دو تفسیر را از یکدیگر متمایز کرده افزایش تعداد آیات مستثنیات در تفسیر صافی، به‌عنوان تفسیری متأخر، نسبت به تفسیر قمی، به‌عنوان تفسیری متقدم است. افزایش تعداد آیات مستثنیات در تفسیر صافی نسبت به تفسیر قمی خود مصداقی از افزایش

تعداد مستثنیات در تألیفات مفسران در گذر زمان است و در پرتو همین جریان قابل‌ارزیابی است. جریانی که در سده دوم توسط مقاتل بن سلیمان آغاز شد، در سده سوم تا حد کمی ادامه پیدا کرد، در سده چهارم و پنجم رو به فزونی نهاد و در قرن ششم و هفتم کاملاً ثبات یافت و فراگیر شد. شاهی بر این فراگیری مجمع البیان طبرسی است، تفسیری که فیض با اقتباس و الهام از آن به ذکر مستثنیات روی آورده است. از برجسته‌ترین زمینه‌های مؤثر بر این وجه تمایز می‌توان به این امور اشاره داشت: خلط میان معیار مکان و زمان در تعیین سور مکی و مدنی، پیش‌فرض‌های نادرست قرآن‌پژوهان همچون عدم مواجهه پیامبر (ص) با اهل‌کتاب پیش از هجرت و ذکر اسباب نزولی که پذیرش صحت آنها محل تردید است.

تعارض منافع

نویسندگان هیچ‌گونه تعارض منافی گزارش نکرده‌اند.

منابع

- ایازی، محمدعلی. (۱۳۷۳). سیر تطور تفاسیر شیعه. وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- بابایی، علی اکبر. (۱۳۸۶). مکاتب تفسیری. سمت-پژوهشکده حوزه و دانشگاه.
- بحرانی، سید هاشم بن سلیمان. (۱۳۷۴). البرهان فی تفسیر القرآن. مؤسسه بعثت.
- بهشتی، فریده سادات. (۱۳۸۵). نگاهی تاریخی به تقسیم بندی مکی و مدنی. دانشگاه الزهراء.
- پالمر، ریچارد. (۱۳۸۴). علم هرمنوتیک (محمد سعید حنایی، مترجم). هرمس.
- ترمذی، محمد بن عیسی. (۱۳۸۷ ق). سنن ترمذی. مکتبه السلفية.
- حویزی، عبدعلی بن جمعه. (۱۴۱۵ ق). نورالثقلین (سید هاشم رسولی محلاتی، محقق). اسماعیلیان.
- دیلتای، ویلهلم. (۱۳۹۱). دانش هرمنوتیک و مطالعه تاریخ (منوچهر صانعی دره‌بیدی، مترجم). ققنوس.
- زرکشی، محمد بن عبدالله. (۱۴۲۱ ق). البرهان فی علوم القرآن. دار الفکر.
- سیوطی، جلال‌الدین بن ابوبکر. (۱۳۹۵). الاتقان (مهدی حائری قزوینی، مترجم). امیرکبیر.
- شیرازی، محمدجواد. (بی‌تا). تفسیر علی بن ابراهیم قمی. در حداد عادل (سروراستار)، دانشنامه جهان اسلام. بنیاد دائرةالمعارف اسلامی. <https://rch.ac.ir/article/Details/11040>
- صدر، سید موسی. (۱۳۷۴). جعل و تحریف در روایات اسباب نزول. پژوهش‌های قرآنی، (۱)، ۷۹-۱۰۶.
- طبرسی، فضل بن حسن. (۱۳۷۲). مجمع البیان. انتشارات ناصر خسرو.
- طبری، محمد بن جریر. (۱۴۱۲ ق). جامع البیان فی تفسیر القرآن. دار المعرفة.
- طوسی، محمد بن حسن. (۱۴۲۰ ق). فهرست. مکتبه المحقق الطباطبائی.
- طهرانی، شیخ آقابزرگ. (۱۴۰۸ ق). الذریعة. اسماعیلیان و کتابخانه اسلامیة.
- عمید زنجانی، عباسعلی. (۱۳۷۳). مبانی و روش‌های تفسیر قرآن. وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- عیاشی، محمد بن مسعود. (۱۳۸۰ ق). کتاب التفسیر (سیدهاشم رسولی محلاتی، محقق). چاپخانه علمیه.
- فانز، قاسم. (۱۳۹۰). بررسی نظریه آیات مستثنیات سور مکی و مدنی. مطالعات تفسیری. ۲(۴)، ۱۲۷-۱۵۲.
- فانز، قاسم. (۱۳۹۵). بررسی و نقد تداخل آیات مکی و مدنی. بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی.

فرات کوفی، فرات بن ابراهیم. (۱۴۱۰ ق). تفسیر فرات کوفی. سازمان چاپ و انتشارات وزارت ارشاد. فیض کاشانی، محمد بن مرتضی. (۱۴۱۵ ق). تفسیر الصافی (حسین اعلمی، محقق). مکتبه الصدر. قمی، علی بن ابراهیم. (۱۴۰۴ ق). تفسیر القمی (طیب موسوی جزائری، محقق). دار الکتاب. کلباسی، زهرا؛ و امیر احمدنژاد. (۱۳۹۵). تحلیل و بررسی روایات تفسیری درباره عبدالله بن سلام. آموزه‌های قرآنی، ۱۳(۲)، ۳۲-۳.

کلباسی، زهرا؛ و امیر احمدنژاد. (۱۳۹۳). نقد دیدگاه مفسران معاصر درباره تعامل پیامبر با اهل کتاب در مکه، پژوهش‌های قرآن و حدیث، ۴۷(۲)، ۱۷۵-۲۰۱. <https://doi.org/10.22059/JQST.2014.54275>

مقاتل بن سلیمان. (۱۴۲۳ ق). تفسیر مقاتل بن سلیمان. دار احیاء التراث.

معرفت، محمدهادی. (۱۴۱۰ ق). التمهید. مرکز مدیریت حوزه علمیه.

معرفت، محمدهادی. (۱۳۹۴). تفسیر و مفسران. انتشارات تمهید.

نجاشی، احمد بن علی. (۱۳۶۵). رجال. مؤسسه النشر الاسلامی.

نحّاس، احمد بن محمد. (۱۴۰۸ ق). الناسخ و المنسوخ. مکتبه الفلاح.

هرش، اریک. (۱۳۹۵). اعتبار در تفسیر (محمدحسین مختاری، مترجم). انتشارات حکمت.

هیثمی، علی بن ابی‌بکر. (۱۴۰۸ ق). مجمع الزوائد. دار الکتب العلمیه.

References

- Amid Zanjani, A. A. (1994). *Mabani va raves-ha-yi tafsir-i Qur'an*. Ministry of Culture and Islamic Guidance. [In Persian].
- Ayazi, M. A. (1994). *Sair-i tatawwur-i tafasir-i Shi'a*. Ministry of Culture and Islamic Guidance. [In Persian].
- Ayyashi, M. (1960). *Ketab al-tafsir* (H. Rasouli Mahallati, Ed.). Ilmiyyah Press. [In Arabic].
- Babaie, A. A. (2007). *Makatib-i tafsiri*. Samt-Research Institute of Hawza and University. [In Persian].
- Bahrani, H. (1995). *Al-Burhan fi tafsir al-Qur'an*. Bethat Institute. [In Arabic].
- Beheshti, F. (2006). *Negahi tarikhi be taqsimbandi-yi Makki va Madani*. Al-Zahra University. [In Persian].

- Dilthey, W. (2012). *Hermeneutics and the study of history* (M. Saneie Darebidi, Trans.). Qoqnu. [In Persian].
- Faez, Q. (2012). A consideration of the theory of exceptions in Makki and Madani chapters. *Motaleat-e Tafsiri*, 2(8), 127-152. [In Persian].
- Faez, Q. (2016). *Barrasi va naqd-i tadakhul-i aayat-i Makki va Madani*. Astan Quds Razavi Islamic Research Foundation. [In Persian].
- Fayz Kashani, M. (1994). *Tafsir al-safi* (H. Aalami, Ed.). Maktabat al-Sadr. [In Arabic].
- Furat Kufi, F. (1990). *Tafsir Furat Kufi*. Ministry of Guidance Print and Publishing Institute. [In Arabic].
- Haythami, A. (1988). *Majma' al-zawa'id*. Dar al-Kutub al-Ilmiyyah. [In Arabic].
- Hirsch, E. D. (2016). *Validity in interpretation* (M. H. Mukhtari, Trans.). Hekmat Publications. [In Persian].
- Huwaizi, A. A. (1994). *Nur al-thaqalayn* (H. Rasouli Mahallati, Ed.). Ismailian. [In Arabic].
- Kalbasi Ashtari, Z., & Ahmadnazard, A. (2014). Naqd-i didgah-i mufassiran-i mu'aser darbare-yi ta'amul-i Payamber ba Ahl-i Ketab dar Makkeh. *Quranic Sciences and Tradition*, 47(2), 175-201. <https://doi.org/10.22059/JQST.2014.54275>. [In Persian].
- Kalbasi Ashtari, Z., & Ahmadnazard, A. (2016). Tahlil va barrasi-yi riwayat-i tafsiri darbare-yi 'Abdullah b. Salam. *Quranic Doctrines*, 13(24), 3-32. [In Persian].
- Marefat, M. H. (1990). *Al-Tamhid*. Markaz-i Mudiriyat-i Hawza Ilmiyyah. [In Arabic].
- Marefat, M. H. (2015). *Tafsir va mufassiran*. Tamhid Publications. [In Persian].
- Najjashi, A. (1986). *Rijaal*. Muassasat al-Nashr al-Islami. [In Arabic].
- Nuhhas, A. (1988). *Al-Nasikh wa al-mansukh*. Maktabat al-Falah. [In Arabic].
- Palmer, R. (2005). *Hermeneutics: interpretation theory in Schleiermacher, Dilthey, Heidegger and Gadamer*. (M. S. Hanaie, Trans.). Hermes. [In Persian].
- Qommi, A. (1984). *Tafsir al-Qommi*. (T. Musavi Jazairi, Ed.). Dar al-Ketab. [In Arabic].
- Sadr, M. (1995). Ja' l va tahrif dar riwayat-i asbab-i nuzul. *Qur'anic Researches*, 1(1), 76-106. [In Persian].
- Shubayri, M. J. (n.d.). Tafsir 'Ali b. Ibrahim Qommi. In G. Haddad Adil (Ed.), *Encyclopaedia of the world of Islam*. Encyclopaedia Islamica Foundation. <https://rch.ac.ir/article/Details/11040>. [In Persian].
- Sulayman, M. (2002). *Tafsir Muqatil b. Sulayman*. Dar Ihya al-Turath. [In Arabic].
- Suyuti, J. D. (2016). *Al-Itqan*. (M. Haeri Qazwini, Trans.). Amir Kabir. [In Persian].
- Tabari, M. (1992). *Jami' al-bayan fi tafsir al-Qur'an*. Dar al-Marefah. [In Arabic].

- Tabarsi, F. (1993). *Majma' al-bayan*. Naser Khosro Publications. [In Arabic].
- Tehrani, M. M. (Agha Buzurg Tehrani). (1988). *Al-Dhari'ah*. Ismailian & Ketabkhane-yi Islamiyyah. [In Arabic].
- Tirmidhi, M. (1967). *Sunan Tirmidhi*. Makatabat al-Salafiyyah. [In Arabic].
- Tusi, M. (1999). *Fehrist*. Maktabat al-Muhaqqiq al-Tabatabai. [In Arabic].
- Zarkashi, M. (2000). *Al-Burhan fi 'ulum al-Qur'an*. Dar al-Fikr. [In Arabic].